

مواجهه قرائیم با تفکر ابوالحسین بصری

بر مبنای مجموعه فرکوویچ در سن پترزبورگ*

زاینه اشمیتکه

ترجمه محمد کاظم رحمتی

*. این مقاله ترجمه ای است از:

Sabine Schmidtke, *The Karaites Encounter With The Thought of Abu L-Husayn Al-Basri* (D. 436/1044). A Survey of The Relevant Materials in The Firkovitch-Collection, ST. Petersburg, *Arabica*, tome LIII, 1(2006), pp.108-142.

قرائیم یکی از فرقه‌های یهودی هستند که تلمود (مشمول بر میشتا و گمارا) را قبول ندارند و بر اهمیت متن خود تورات تأکید خاصی دارند (برای گزارشی از تلمود و جایگاه آن در سنت تشریحی یهودیت بنگرید به: آدین اشتاین سالتز، سیری در تلمود، ترجمه باقر طالبی دارابی، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۸۳ش). ظاهراً نام قرائیم را نخستین بار عالم قرائیمی، بنیامین نهاوندی به کار برده است. بر اساس آنچه عالم قرائیمی قرن دوازدهم الیاهو بن ابراهیم آورده، این نام را ربانی‌های یهودی به کار برده‌اند. کلمه قرائیم (عبری) یا قرائیون (عربی) به خواندن تورات اشاره دارد و از ریشه قراء است. درباره علت و پیدایش این نحله، نظرات مختلفی وجود دارد. برخی این گروه را تداوم جریان صدوقیان می‌دانند که در برخی از افکار خود، همانند قرائیم بوده‌اند. همچنین گزارش‌هایی درباره عدم پذیرش مشروعیت متون تدوین شده سنت شفاهی یهودی وجود دارد. در اغلب منابع، از عنان بن داود به عنوان مؤسس حرکت قرائیم یاد شده است. الیشاع بن ابراهام قرائیمی به تفصیل، زندگی و شرح حال عنان را آورده و گفته که ربانی‌های یهودی، او را که مردی دانشمند، ولی آزاداندیش بود، به جای پدر به ریاست یهودیان (رأس الیهود / رش گالوت) نگماشتند و برادر کوچکتر او، حنانیا را که در زهد و تقوا معروف بود، به این منصب گماردند. ظاهراً عدم انتصاب عنان بن داود به منصب رش گالوت، آراء وی در عدم پذیرش تلمود (سنت شفاهی یهود) بوده است. وی مدتی نیز به زندان افتاد و در زندان هم‌بند ابوحنیفه بود. در منابع یهودی گفته شده که عنان قیاس را از ابوحنیفه فراگرفت.

وی بعد از آزادی از زندان به بیت المقدس رفت و در آنجا کنیسه ای تاسیس کرد و به ترویج آراء خود پرداخت. در میان آثار عنان، از کتابی به نام سفر هایتصوت یاد شده که بخش‌هایی از آن موجود است. در منابع کهن یهودی، اطلاعات اندکی دربارهٔ عنان آمده است. ربی عمران مؤلف کتاب سیدور (کتابی در نیایش یهودی) که در ۲۴۶ق آن را تألیف کرده از قول نظرونای گائون که ریاست آکادمی سورا را در ۲۳۹-۲۴۴ق برعهده داشته، دربارهٔ عنان گفته است که وی مراسم و اعیاد یهود را تغییر داده و به میشنا و تلمود اعتقاد نداشته، و بر این اساس او و پیروانش را مرتد دانسته است. بعد از عنان بن داود، ابویوسف یعقوب قرقسانی (زنده در ۳۲۶ق) از عالمان قرائیمی در کتاب مهم خود، *الانوار و المراقب* از عنان یاد کرده و او را بزرگ‌زاده‌ای از اعقاب داود معرفی کرده و گفته است که ربی‌های یهودی تصمیم به قتل او داشته‌اند. *الیشاع بن ابراهام* از عالمان قرائیمی قرن ششم به تفصیل اشاراتی دربارهٔ عنان آورده است که *ابراهام بن داود* در وقایع نامه خود که در ۵۵۷ق آن را تألیف کرده، به تفصیل مطالب وی را نقل کرده است. عالمان قرائیمی در اغلب مسائل با سنت متداول یهودی اختلاف نظر دارند. از مشهورترین عالمان قرائیمی قرن سوم و چهارم می‌توان *اسماعیل عکبری*، *بنیامین بن موشه* *نهایندی*، *موسی زعفرانی* (*ابوعمران نقلیسی*)، *دانیال قومسی* و *ملک رملی* را نام برد. مهم‌ترین مرکز علمی قرائیم نخست ایران سپس از قرن چهارم تا حمله صلیبی‌ها، *بیت المقدس* بوده است. از مشهورترین عالمان قرائیمی ساکن در *بیت المقدس* *یافت بن علی* (*ابوعلی حسن بن علی بصری* زنده در ۳۹۵ق)، *شارح کتاب مقدس* و *فرزندش ابوسعید لوی بن یافت* است. بنگرید به:

Leon Nemoy, ed. and trans., *Karaite Anthology* (New Haven and London: Yale University Press, 1952); Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970-1100* (New York, 1959); *Karaite Studies*, ed., P. Birnbaum (New York, 1971); H. Ben-Shammai, The Karaites, in: *The History of Jerusalem: The Early Islamic Period (638-1099)*, ed., J. Prawer (in Hebrew) (Jerusalem, 1987), pp.163-78; idem, *The Doctrines of Religious Thought of Abu Yusuf Yaquub al-Qirqisani and Yefet ben Eli*, (Ph.D. diss., Hebrew University, 1977); Yaaqub al-Qirqisani, *Kitab al-Anwar wa-l-Maraqib (The Book of Lights and Watchtowers)*, ed., L. Nemoy, vols. 1-5 (New York 1939-1943); Moshe Gill, *A History of Palestine, 634-1099* (Cambridge, 1992), pp.777-820; N.Wieder, *The Judean Scrolls and Karaism* (London, 1962); P.S. Goldberg, *Karaite Liturgy and Its Relation to Synagogue Worship* (Manchester, 1957); L. J. Weinberger, *Rabbanite and Karaite Liturgical Poetry in South-Eastern Europe* (Cincinnati, 1991); Meira Polliack, ed., *Karaite Judaism: A Guide to Its History and Literary Sources* (Brill, E.J. Leiden, 2003)

برای گزارشی از مطالعات اخیر در باب قرائیم بنگرید به:

Daniel Frank, The Study of Medieval Karaism 1959-1989: A Bibliographical Essay, *Bulletin of Judaean-Greek Studies*, 9 (1990), pp.15-23 and D.J. Lasker, Karaites: Developments 1970-1988, *Encyclopaedia Judaica Yearbook 1988-89*, 366-67.

شخصیت مورد بحث در این مقاله، *ابوالحسین محمد بن علی بن طیب بصری* (متوفای ۴۳۶) دارای اثر چاپ‌شده دیگری به نام *المعتمد فی اصول الفقه* (تحقیق محمد حمید الله، محمد بکر و حسن حنفی، دمشق ۱۳۸۴/۱۹۶۴) است. نکته ای که خانم اشمیتکه سخنی از آن به میان نیاورده، اهمیت نقل قول‌های ابن تیمیه از کتاب‌های بصری، خاصه کتاب *تصفیح الادلّه* است که شایسته است بررسی جداگانه ای نیز در باب اهمیت مطالب نقل شده بصری توسط ابن تیمیه انجام شود. همچنین نسخه‌ای خطی از ترجمه کتاب *طبیعیات* ارسطو

تقریباً در حدود چهار قرن، جریان کلامی معتزله نقش مهمی را در صحنه حیات فکری جهان اسلام ایفا کرد. در پی افول اعتزال در مراکز سنی جهان اسلام که سرانجام از حدود قرن پنجم / یازدهم ممنوع اعلام شد، میراث مکتوب این جریان انتقال نیافت و در موارد بسیاری حتی به جد و قصد از بین برده شد. اساساً به واسطه پذیرش تفکر معتزله در جریان تشیع از سوی امامیه و زیدیه و همچنین ربانیان یهودی، خاصه قرائیم است که امروزه تا حد قابل قبولی از عقاید معتزله باخبریم و حتی بر حجم قابل توجهی از متون آنها دست یافته‌ایم.^۱

به قلم حنین بن اسحاق باقی‌مانده که بصری متن آن را تنقیح کرده است. این ترجمه دارای حواشی‌ای از ابوعلی ابن‌سَمح، شاگرد یحیی بن عدی منطقی و ابوالفرج ابن‌طیب نسطوری است. دربارهٔ این نسخه بنگرید به: E. Giannakis, *The Structure of Abu l-Husayn al-Basris Copy of Aristotle's physics*, in: *Zeitschrift Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 8(1993), pp.252-258.

خانم اشمیتکه علاوه بر مقاله حاضر و ضمن چاپ بخش‌های باقی‌مانده از کتاب تصفح الادله با مشارکت ویلفرد مادلونگ (ویسبادن ۲۰۰۶)، اثر دیگری نیز با همکاری مادلونگ دربارهٔ تأثیر کلامی ابوالحسین بصری بر قرائیم با عنوان زیر تألیف کرده است:

Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke, *Rational Theology in Interfaith Communication Abu l-Husayn al-Basris Mutazili Theology among the Karaites in the Fatimid Age* (Leiden 2006).

مشخصات کتابشناسی بخش‌های موجود تصفح الادله که خانم اشمیتکه و ویلفرد مادلونگ تصحیح کرده‌اند، چنین است:

Abu l-Husayn al-Basri: Tasaffuh al-adilla. The extant parts, introduced and edited by Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke, Wiesbaden, 2006.

عبارت II Firk [دومین مجموعه فرکوویچ] که در سراسر این مقاله به صورت اختصاری آمده، برابر است با: Manuscripts in the Second Firkovitch Collection, Hebrew-Arabic Section, First Series.

۱. با این‌که شواهد مطمئنی در دست است که تفکر معتزله بر سامریان و مسیحیان تأثیر نهاده است تا به حال دربارهٔ این اثرگذاری، و حدود و حیطه‌های تحت تأثیر به اطلاعات کافی دست نیافته‌ایم. برای مثالی از تأثیر معتزله بر سامریان بنگرید به:

Gerhard Wedel, *Kitab at-Tabbah des Samaritaners Abu L-Hsasn as-Suri, Kritische Edition und Kommentierte Übersetzung des ersten Teils*. Diss. Free University Berlin 1987; idem Samaritanische Umintpretation der Anthropomorphismen im Pentateuch, XXIV, *Deutscher Orientalistentag vom 26. bis 30. seotember 1988 in Köln. Ausgewählte vorräge*, ed., Werner Diem and Abdoljavad Falaturi (Stuttgart 1990), pp.46-54.

دربارهٔ تأثیر معتزله بر تفکر مسیحیان بنگرید به:

Ulrich Rudolph, *Christliche Biblexegese und Mutazilitische Theologie. Der Fall des Moses bar Kepha* (gest. 903 n.Chr), *Oriens* 34 (1994), pp.299-313.

همچنین بنگرید به:

Sidney H. Griffith, *The Beginnings of Christian Theology in Arabic Muslim-Christian Encounters*

در خصوص منابع اولیه معتزله، فعالیت زیدیان و قرائم اهمیت خاصی دارد، چرا که آنها نه تنها عقاید معتزلی را تا حد وسیعی در تفکرات کلامی خود پذیرفته‌اند، بلکه حجم قابل توجهی از منابع موثق معتزلی را نیز به نحوی نظام‌مند استنساخ کرده‌اند. شواهدی دال بر این‌که چنین اقدام مشابهی از سوی عالمان امامیه انجام شده باشد، در دست نیست.

پذیرش تفکر معتزله در میان امامیه^۱ از میانه قرن سوم / نهم یا بنویخت، خاصه

in the Early Islamic Period (Aldershot 2002).

برای روابط بین معتزله و تفکر اباضیه بنگرید به:

T. Lewicki, *Ibadiyya, Encyclopaedia of Islam*, New edition, Vol.3, p.658.

۱. بنگرید به:

Wilferd Madelung, *Imamism and Mutazilite Theology, Shiisme Imamite*, ed., T. Fahd (Paris 1970), pp.13-29 [repr. in W. Madelung, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*. London 1985, no.VII]; Martin J. McDermott, *The Theology of al-Shaikh al-Mufid 9D.413/1022*. Beirut 1978; Sabine Schmidtke, *The Theology of al-Allama al-Hilli* (d.726/1325), Berlin 1991; Paul Sander, *Zwischen Charisma und Rario. Entwicklungen in der frühen imamitischen Theologie*, Berlin 1994; Sabine Schmidtke, *Theologie, Philosophie und Mystik im zwölfterschiitischen Islam des 9./15. Jahrhunderts*.

Die Gedankenwelten des Ibn Abi Gumhur al-Ahsai (um 838/1434-35---- nach 906/1501), Leiden 2000.

[عموم آثار کلامی شیخ مفید در مجموعه آثار وی با عنوان مصنفات الشیخ المفید ابی عبدالله محمد بن محمد بن النعمان بن المعلم العکبری البغدادی (قم ۱۴۱۳/۱۹۹۳) به چاپ رسیده است. مهم‌ترین آثار دربردارنده آراء کلامی شریف مرتضی کتاب الذخیره فی علم الکلام، تحقیق سید احمد حسینی (قم ۱۴۱۱) و کتاب الملخص فی اصول الدین، تحقیق محمد رضا انصاری قمی (تهران ۱۳۸۱/۲۰۰۲) است. عنوان اصلی کتاب الذخیره فی علم الکلام، ذخیره العالم و بصیره المتعلم است. از دیگر شواهد تأثیر کلام ابوالحسین بصری بر عالمان امامیه، مجموعه‌ای از رساله‌های کلامی کتابت‌شده توسط احمد بن شرف الدین عودی است که آنها را ما بین ۶ شعبان ۷۴۰ / فوریه ۱۳۴۰ و ۲۴ ذی الحجه ۳۱ / ۷۴۲ می ۱۳۴۲ کتابت کرده و اینک در کتابخانه بادلیان شهر آکسفورد (نسخه‌های عربی تأثیر ۴۴۶) باقی مانده است. این مجموعه مشتمل بر متون متعددی از اعضاء این خانواده است که به وضوح تأثیرپذیری از عقاید ابوالحسین بصری را به همراه اجتناب این خانواده از به‌کارگیری و پذیرش عقاید و اصطلاحات فلسفی نشان می‌دهد. از میان این آثار، نظر شرف الدین ابوعبدالله حسین بن ابی القاسم بن محمد عودی اسدی حلی را می‌توان ذکر کرد که در باب عدم شئیث معدوم است. در این رساله عقیده بهشیمیه در شئیث معدوم، رد شده است. برای وصف تفصیلی این مجموعه بنگرید به: سید حسین مدرسی طباطبائی، مفاوضه‌ای در شئیث معدوم، مجله تاریخ و فرهنگ معاصر، سال هشتم (۱۳۷۲/۱۹۹۴)، ص ۸۲-۹۱ همچنین چاپ شده در میراث اسلامی ایران، زیر نظر رسول جعفریان (قم ۱۳۷۳/۱۹۹۴)، ج ۱، ص ۱۵۷-۱۷۴. خانم اشمنتکه وعده نگارش مقاله ای با این مشخصات را در باب اهمیت این مجموعه داده است:

ابوسهل بن نوبخت (متوفای ۹۲۴/۳۱۱) و حسن بن موسی نوبختی (متوفای بین ۹۱۲/۳۰۰ و ۹۲۳/۳۱۶) آغاز شده است. از آنجایی که هیچ یک از تألیفات این دو باقی نمانده، تعالیم آنها را تنها از خلال نوشته‌های متأخر امامیه می‌توان گردآوری کرد. نخستین عالم امامی متأثر از معتزله که عموم آثارش باقی مانده، شیخ مفید (متوفای ۴۱۳/۱۰۲۳) است. او نظرات متفاوتی از دیدگاه‌های کلامی استاد حدیث‌گرای خود ابن بابویه (متوفای ۹۹۱/۳۸۱) داشته و بیشتر عقاید ابوالقاسم کعبی بلخی (متوفای ۹۳۱/۳۱۹)، بنیانگذار مکتب بغداد را پذیرفته است. شریف مرتضی (متوفای ۴۳۶/۱۰۴۴)، شاگرد شیخ مفید، بر خلاف او، تعالیم مکتب بصره را پذیرفته است. وی به عنوان شاگرد عبدالجبار بن احمد همدانی (متوفای ۱۰۲۵/۴۱۵)، قاضی القضاات ری و رهبر مکتب معتزلی ابوهاشم جبایی (متوفای ۹۳۳/۳۲۱) مشهور به بهشمیه، متأثر از تعالیم ابوهاشم بود و با وی تلفیق امامیه و معتزله به صورت نهایی خود رسید. در پایان قرن ششم / دوازدهم، عقیده ابوالحسین بصری (متوفای ۱۰۴۴/۴۳۶) به نحو روزافزونی تفکر امامیه را تحت تأثیر خود قرار داد. نخستین متکلم شناخته شده امامی که عقیده ابوالحسین بصری را پذیرفته، سدید الدین محمود بن علی حمصی رازی (متوفای بعد از ۱۰۲۴ / ۶۰۰) است. تعالیم ابوالحسین بصری سرانجام به نحو بارزی بر تفکر کلامی امامیه تأثیر نهاد. مهم‌ترین نمایندگان این تفکر در قرون بعدی عبارتند از: نصیر الدین طوسی (متوفای ۱۲۷۴/۶۷۲)، میثم بن میثم بحرانی (متوفای ۱۳۰۰/۶۹۹)، علامه حلی (متوفای ۱۳۲۵/۷۲۶) و فاضل مقداد سیوری (متوفای ۱۴۲۳/۸۲۶).

نخستین عالم زیدی که به نحو بارزی متأثر از معتزله بوده، الهادی الی الحق یحیی بن حسین (متوفای ۹۱۱/۲۹۸)، نوه قاسم بن ابراهیم رسی (متوفای ۸۶۰/۲۴۶) و بنیانگذار امامت زیدیه در یمن است که از عقاید مکتب بغداد البته با اجتناب از بیان صریح همسویی خود با آن، پیروی کرده است.^۱ تعالیم مکتب بغداد از سوی عموم

Sabine Schmidtke, *The Doctrinal Views of the Banu al-Awdi (early 8th/14th century)*. An Analysis of MS Arab. F. 64 (Bodleian Library, Oxford). (Forthcoming). [مترجم]

۱. برای رواج تفکر اعتزال در میان زیدیه بنگرید به:

Wilferd Madelung, *Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen* (Berlin 1965); see also idem, Zu einigen Werken des Imams Abu Talib an-Natiq bi l-Haqq, *Der Islam* 63(1986), pp.5-10; idem, *Religiöse Literatur des Islam, Die Zaidiya, Grundriss der arabischen*

زیدیان یمنی در قرون بعدی چون فرزند یحیی، احمد ناصر (متوفای ۳۲۲/۹۳۴) و امام یمنی حسین المهدی (متوفای ۴۰۴/۱۰۱۳) مورد پذیرش قرار گرفته است. در میان زیدیان نواحی خزر [دیلیم و طبرستان]، تعالیم مکتب بصره رواج بیش‌تری داشته است. به خصوص از دو برادر بطاحنی، امام ابوالحسین احمد بن حسین المؤید بالله (متوفای ۴۱۱/۱۰۴۰) و ابوطالب یحیی بن حسین الناطق بالحق (متوفای حدود ۴۲۴/۱۰۳۳) باید یاد کرد که از شاگردان ابوعبدالله بصری (متوفای ۳۶۹/۹۸۰) و از حلقه پیروان عبدالجبار در ری بودند. از آنجا که تعالیم بهشمیه در میان زیدیان بعدی متداول باقی ماند، تنها تنی چند از زیدیه، همچون امام المؤید بالله یحیی بن حمزه (متوفای ۷۴۷/۱۳۴۶ یا ۷۴۹/۱۳۴۸) عقاید ابوالحسین بصری را پذیرفته‌اند.

زیدیان علاوه بر قبول تفکر معتزله، به نحوی نظام‌مند به جمع‌آوری و کتابت نسخه‌های معتبر معتزلی پرداختند. این کار در قرن چهارم و پنجم در میان زیدیان نواحی خزر و از قرن ششم به بعد در میان زیدیان یمنی صورت گرفت. امام یمنی احمد بن سلیمان، المتوکل علی الله (دوره حکومت ۱۱۷۰ / ۵۶۶ - ۱۱۳۷ / ۵۳۲) حامی تفکر معتزله، موجب انتقال گسترده کتاب‌های زیدی از نواحی خزر به یمن شد. جانشین او، المنصور بالله عبدالله بن حمزه (دوره حکومت ۱۲۱۷/۶۱۴-۱۱۸۷ / ۵۸۳) که او نیز حامی جدی معتزله بود، اشاعه تفکر معتزله را آن‌گونه که پیش‌تر از سوی زیدیان نواحی خزر مورد پذیرش قرار گرفته بود با تأسیس کتابخانه‌ای بزرگ در شهر محل اقامتش، ظفار به نام الخزانة المنصورية السعيدة دنبال نمود.

Philologie, Band II: Literaturwissenschaft, Ed., Helmut Götje, Wiesbaden 1987, pp.358-363; idem, *Zaydiyya in Encyclopaedia of Islam*, New edition, vol. 11, pp. 477-481; Ali Muhammad Zayd, *Les tendances de la pensée mutazilite au Yémen au VIeme siècle*, Université de Paris, III, 1986; معتزلة الیمن: دولة الهادی و فکرة (بیروت ۱۹۸۱)؛ همو، تيارات معتزلة الیمن فی القرن السادس الهجری (صنعا ۱۹۹۷).

[توجه به آراء ابوالحسین بصری و رواج کتاب‌های وی در میان زیدیه پیش از زمان یحیی بن حمزه بوده است. این مطلب خاصه در باب آثار اصولی ابوالحسین بصری چون کتاب *المعتد فی اصول الفقه* صادق است که استاد عبدالله بن حمزه بن سلیمان، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن بن محمد بن رصاص (متوفای ۵۸۴)، آثار وی را نزد قاضی جعفر بن احمد بن عبدالسلام مسوری (متوفای ۵۷۴) قرائت کرده و خود در آثار اصولی خود چون *الفتاوی فی الاصول* به کرات از ابوالحسین بصری نقل قول کرده و در موارد متعددی قول او را مرجح دانسته است. بنگرید به: عبدالله بن حمزه بن سلیمان، *صفوة الاختیار فی اصول الفقه*، تحقیق ابراهیم یحیی الدرسی الحمزی و هادی بن حسن بن هادی حمزی (صعده: مرکز اهل البيت (ع) للدراسات الاسلامیة ۱۴۲۳/۲۰۰۲، ص ۴۹، ۵۰، ۶۵) و موارد دیگر، مترجم]

به شکرانه کتابت و گردآوری متون معتزله از سوی زیدیان، این آثار عموماً در یمن باقی مانده‌اند. در اوایل ۱۹۵۰ شمار زیادی از این نسخه‌ها در طی مأموریت و سفر گروهی از محققان مصری به یمن کشف شد و از آنها میکروفیلم تهیه شد.^۱ از میان نسخه‌هایی که میکروفیلم آنها تهیه شده، عموماً کتاب‌هایی از نمایندگان مکتب بهشمیه از جمله چهارده مجلد از بیست مجلد دائرة المعارف المغنی فی ابواب التوحید و العدل تألیف عبدالجبار همدانی (مجلدات ۹-۴، ۱۱-۱۷ و ۲۰) است که متعاقباً متن آن در قاهره به چاپ رسید.^۲ دیگر نگاشته‌های پیروان بهشمیه نیز در یمن یافت شد؛ از این قبیل است: شرح الاصول الخمسة، که تعلیقی است بر کتاب الاصول الخمسة عبدالجبار توسط یکی از شاگردانش به نام مانکدیم (متوفای ۴۲۵/۱۰۳۴)،^۳ همین‌طور تحریری از کتاب المحیط بالتکلیف عبدالجبار توسط شاگرد دیگرش ابن متویه (متوفای ۴۲۹/۱۰۳۶) به نام المجموع فی المحیط بالتکلیف.^۴

در فاصله زمانی پایان قرن چهارم / دهم تا دست کم پایان قرن پنجم / یازدهم، متکلمان یهودی متعددی بوده‌اند که به جد از عقاید معتزله بهشمیه متأثر بوده‌اند. در میان

۱. برای گزارش این هیئت و نتایج آن بنگرید به: گزارش خلیل یحیی نامی، البعثة المصرية لتصوير المخطوطات العربية في بلاد اليمن (قاهره: ۱۹۵۲)؛ قائمة المخطوطات العربية المصورة بالميكروفيلم من الجمهورية العربية اليمنية (قاهره، ۱۳۸۷/۱۹۶۷). برای ارجاعات بیش‌تر بنگرید به:

Geoffrey Roper, *World Survey of Islamic Manuscripts III* (London 1994), pp. 645ff.

برای تلاش‌های اخیر در جستجو و فهرست کردن کتابخانه‌های عمومی و شخصی یمن بنگرید به: عبدالله الحبشی، فهرس مخطوطات بعض المكتبات الخاصة فی اليمن (لندن، ۱۹۹۴)؛ محمد وفامرادی، فهرست الفیابی میکروفیلم‌های تهیه شده از کتابخانه جامع صنعاء، مجله کتابداری و اطلاع رسانی (فصلنامه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، سال دوم، شماره سوم (۱۳۷۸ش/ ۱۹۹۹)، ص ۱۲۷-۱۷۳)؛ حسن انصاری قمی، گزارشی از نسخه‌های خطی یمن، آینه میراث، سال سوم، شماره چهارم (پاییز ۱۳۸۰ش/ ۲۰۰۱)، ص ۱۰۵-۱۱۱؛ عبدالسلام بن عباس الوجیه، مصادر التراث فی المكتبات الخاصة فی اليمن (صنعاء ۱۴۲۲/۲۰۰۲)، دو جلد.

۲. عبد الجبار الهمدانی، کتاب المغنی فی ابواب التوحید و العدل، تحقیق ابراهیم مدکور و دیگران (قاهره ۱۹۶۵-۱۹۶۱). همچنین بنگرید به:

J.R.T.M. Peters, *Gods Created Speech. A study in the speculative theology of the Mutazili Qadi l-Qudat Abu l-Hasan Abd al-Jabbar bn Ahmad al-Hamadani*. Leiden 1976, pp.25ff.

۳. ابوالحسن احمد بن ابی هاشم مانکدیم، شرح الاصول الخمسة، تحقیق عبدالکریم عثمان (این کتاب به عنوان تألیف قاضی عبدالجبار همدانی به چاپ رسیده است)، (قاهره ۱۳۸۴/۱۹۶۵).

۴. ابن متویه، کتاب المجموع فی المحیط بالتکلیف، جلد اول تحقیق هوبن (J.J.Houben) (بیروت ۱۹۶۵)، جلد دوم تحقیق هوبن و دانیل ژیماره (D.Gimaret) (بیروت ۱۹۸۹)، جلد سوم تحقیق یان پترس (Jan Peters) (بیروت ۱۹۹۹) و جلد چهارم را مارگاریتا همسکرک (Margretha T. Heemskerck) در دست تحقیق دارد.

ربانی‌ها می‌باید به خصوص از ساموئل بن حوفنی (متوفای ۱۰۱۳/۴۰۳) نام برد و از میان قرائیم، می‌باید به مهم‌ترین نماینده آنها در این سلسله، ابوعقوب یوسف البصیر (یوسف بن آبراهام متوفای حدود ۱۰۴۰/۴۳۱) و شاگردش ابوالفرقان بن الاسد (یشوع بن یهودا متوفای بعد از ۱۰۶۵/۴۵۷) اشاره کرد. همانند زیدیه، متکلمان یهودی آن زمان نیز نه تنها رساله‌های اصیل کلامی تالیف کرده‌اند^۱ بلکه حتی نسخه‌های معتبر معتزلی را به نحو گسترده‌ای با الفبای عبری استنساخ کرده‌اند. قطعاتی از این نسخه‌ها در مجموعه گنیزه بن عزرا^۲ و مجموعه آبراهام فرکوویچ در سن پترزبورگ یافت شده است.^۳

۱. درباره ساموئل بن حوفنی بنگرید به:

David Sklare, *Sammuel Ben Hofni and His Cultural World. Text and Studies* (Leiden 6991).

برای تالیفات یوسف البصیر بنگرید به:

Georges Vajda (ed. And tr.), *Al-Kitab al-Muhtawi de Yusuf al-Basir* (Leiden 1985); David Sklare, *Yusufal-Basir: Theological Aspects of His Halakhic Works*, in: *The Jews of Medieval Islam: Community, Society, and Identity*. Ed. Daniel Frank (Leiden 1995), pp.249-270; David Sklare (in cooperation with Haggai Ben-Shammai), *Judaeo-Arabic Manuscripts in the Firkovitch Collections. The Works of Yusuf al-Basir. A Sample Catalogue. Texts and Studies* (Jerusalem 1997).

در باب تالیفات یشوع بن یهودا بنگرید به:

David Sklare and et al, *Judaeo-Arabic Manuscripts in the Firkovitch Collections. The Works of Yeshua b. Yehudah. A Sample Catalogue. Texts and Studies* (Jerusalem, forthcoming).

همچنین بنگرید به پژوهشی عام درباره این مسئله در نوشته هاگای بن شمای با عنوان:

Jewish Philosophy Kalam, in *The History of Jewish Philosophy*. Ed. D.H. Frank and O. Leaman (Lobdon/New York 1997), pp. 115-148.

۲. برای منابع معتزلی موجود در مجموعه گنیزه به عنوان مثال بنگرید به:

Georges Vajda, De quelques fragments mutazilites en judeo-arabe. Notice provisoire, *Journal Asiatique* 264 (1976), pp.1-7; Colin F. Baker and Meira Polliack, *Arabic and Judaeo-Arabic Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections. Arabic Old Series (T-S Ar. 1a-54)*. Cambridge 2001, pp.402 (T-S Ar.43.220), 403 (T-S Ar. 43.222, T-S Ar.43.224, T-S Ar. 43.233), 404(T-S Ar.43.242), 404-5 (T-S Ar. 43.249), 406-7 (T-S Ar. 43.275), 439 (T-S Ar. 46.121). See also Haggai Ben-Shammai, *Medieval History and Religious Thought, The Cambridge Genizah Collections Their Contents and Significance*, ed. Stefan C. Reif with the assistance of Shulamit Reif (Cambridge 2002), pp.136-151. [T-S = the Taylor-Schechter Collection of Genizah manuscripts in the Cambridge University Library].

۳. تمام منابع گردآمده در این مجموعه را آبراهام فرکوویچ (۱۷۸۷-۱۸۷۴) در طی سفارش به سوریه، فلسطین و مصر در ۱۸۶۳-۱۸۶۵ که وی در آنجا به ویژه از کتبه‌های یهودیان قرائیمی دیدار کرده بود، گردآوری کرده است. برای گزارشی از این مجموعه و اهمیت آن بنگرید به:

Trapani Harviainen, *The Cairo Genizot and Other Sources of the Second Firkovich Collection in*

اهمیت مجموعه فرکوپیج در خصوص مطالعه معتزله تا به حال چندین بار توسط شماری از محققان مورد اشاره قرار گرفته است. در ۱۹۳۵ آندریج جاکولویچ بوریسف وصفی مفصل از سیزده قطعه این مجموعه که جملگی از معتزله هستند، منتشر کرد.^۱ در ۱۹۷۴ هاگای بن شمای در خصوص شناخت برخی مطالب معتزلی باقی مانده از قرائیم براساس توصیفات دقیق و موشکافانه بوریسف از سیزده قطعه معتزلی با مقایسه با دیگر قطعات کتابخانه بریتیش میوزیوم نتایج دیگری گرفت.^۲ او نشان داد که قرائیمی ها نسخه اصلی کتاب محیط را حفظ کرده اند که از آنها تاکنون تحریر ابن متویه را در اختیار داشته ایم. همچنین بن شمای برخی از قطعات المغنی در مجموعه فرکوپیج را که در نسخه صنعاء موجود بوده و بر مبنای آن، این کتاب در قاهره و دهه ۱۹۶۰ منتشر شده، معرفی کرده است.

St. Petersburg, *Proceedings of the Twelfth International Congress of the International Society for Masoretic Studies*, Ed. E.J. Revell, 1995, pp.25-36; Malachi Beit-Arie, *The Accessibility of the Russian Manuscript Collections: New Perspectives for Jewish Studies*, *Jewish Studies in a New Europe: Proceedings of the Fifth Congress of Jewish Studies in Copenhagen under the Auspices of the European Association for Jewish Studies*, ed., Ulf Haxen (Copenhagen 1998), pp.82-98; Haggai Ben-Shammai, *Karaites and the Orient Trends in the Study of Karaites and Karaism* [Hebrew] *peamim* 89 (Autumn 2001), pp.5-18; Zeev Elkin and Menachem Ben-Sasson, *Abraham Firkovich and the Cairo Genizas in the Light of His Personal Archive*, [Hebrew] *Peamim* 90 (Winter 2002), pp.51-95; Shimon M. Iakerson, *Studies Pearls. Treasures of Jewish Culture in Saint-Petersburg (manuscripts, documents, incunabula, ritual objects)*. St. Petersburg 2003, pp.27-46.

ارجاع به منابع دیگر.

1. Andrej Jakovlevič Borisov, *Mutazilitskie rukopisi Gosudarstvennoj Publičkoj Biblioteki v Leningrade*, *Bibliografija Vostoka* 8-9 (1935), pp.69-95; see also idem, *Ob otkrytych v Leningrade mutazilitskich rukopisjach I ich značenii dlja istorii musulmanskoj mysli*, *Akademija Nauk SSSR. Trudy pervoj sessii arabistov 14-17 ijunka 1935 g.* (Trudy Institua Vostokovedenija 24), pp.113-125.

دو مقاله پیش گفته در اثر زیر تجدید چاپ شده اند:

- Prawoslavniy Palestinskiy Sbornik* 99 (36) (2002), pp.219-249 and in: *The Teaching of the Mutazila. Texts and Studies* I-II. Selected and reprinted by Fuat Sezgin in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer (Frankfurt am Main 2000), vol. 2, pp.17-57.
2. Haggai Ben-Shammai, *A note on some Karaite copies of Mutazilite writings*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 37 (1974), pp.295-304

[نیز بنگرید به ترجمه فارسی آن با این مشخصات: هاگای بن شمای، چند نسخه تازه یاب معتزلی، ترجمه محمد کاظم رحمتی، آینه پژوهش، سال شانزدهم، شماره اول (فروردین - اردیبهشت ۱۳۸۴)، ص ۶۷-۳۷ مترجم]

علی‌رغم غنای منابع معتزلی موجود که تا به حال در یمن یافت شده است، نباید از نظر دور داشت که عموم این آثار به یک جریان خاص از معتزله یعنی بهشمیه تعلق دارد. در مقابل، هیچ متنی از متفکران معتزلی قبل از قاضی عبدالجبار یافت نشده است. در کمال تعجب این مطلب نه تنها در باب متون کهن‌تر معتزلی، که در باب آثار بنیانگذار بهشمیه، ابوهاشم جبائی و پدرش ابوعلی (متوفای ۳۰۳/۹۱۶) نیز صادق است. بهشمیان بعدی بی‌توجه به معتزله متقدم، به این دو به عنوان مهم‌ترین چهره‌ها استناد کرده‌اند.^۱ این مطلب درباره‌ی گروه‌های رقیب بهشمیه چون اخشیدیه یا مکتب بغداد که ابوالقاسم کعبی بلخی تعالیم آنها را به طور کامل بیان کرده، نیز صادق است؛^۲ گرچه بهشمیه آخرین مکتب نوآور و پرتحرک معتزله نبوده است.

ابوالحسین بصری که خود شاگرد عبدالجبار بود، هم‌زمان فلسفه را نیز فرا گرفت. او که شاگرد فیلسوف مسیحی ابن‌سمع (متوفای ۴۱۸/۱۰۲۴) بود،^۳ نظرات کلامی مستقلی را پدید آورد که او را از مکتب ابوهاشم جبائی متمایز نمود. علی‌رغم انتقادات بهشمیه و فرق‌نگاران متأخر که گفته‌اند ابوالحسین بصری فلسفه را در پوشش کلام بیان کرده، دیدگاه‌های ابوالحسین بصری رواج یافت و مکتب او در کنار بهشمیه به عنوان مکتبی رقیب باقی ماند. مثلاً فخرالدین رازی (متوفای ۶۰۶/۱۲۰۹) تصریح دارد که در روزگار او مکتب‌های ابوالحسین بصری و بهشمیه آخرین مکاتب فعال معتزلی هستند.^۴

۱. در کتابخانه جامع شهر شهاده (یمن) دو برگ از مقالات ابوعلی جبائی باقی مانده است. بنگرید به:

عبدالسلام بن عباس الوجیه، مصادر التراث، ج ۲، ص ۶۱۶.

۲. تنها کتاب ابوالقاسم بلخی که در یمن یافت شده، مقالات الاسلامیین است که بخشی از آن را فؤاد سید (فضل الاعتزال و طبقات المعتزله، تونس ۱۹۷۴، ص ۶۳ به بعد) منتشر کرده است.

3. See S.M. Stern, Ibn al-Samh, *Journal of the Royal Asiatic Society* (1956), pp.31-44; see also Wilferd Madelung, Abu I-Husayn al-Basri, *Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Supplement Fascicules 1-2, p. 25;

مسعود جلالی مقدم، ابوالحسین بصری، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی همین (تهران ۱۳۷۴ ش / ۱۹۹۶)، جلد ۵، ص ۳۶۸؛ دانیل ژیماره (در مدخل ابوالحسین بصری، دانشنامه ایرانیکا، ج ۱، ص ۳۲۴) گفته استرن را در معرفی ابوالحسین با فردی به همین نام از شاگردان ابن‌سمع بسیار مشکوک دانسته است. ژیماره همچنین این‌که مؤلفان پس از بصری چون فخرالدین رازی (متوفای ۶۰۶/۱۲۰۹)، شهرستانی (متوفای ۵۴۳/۱۱۵۳) و ابن‌قفطی (متوفای ۶۴۶/۱۲۴۸) ابوالحسین بصری را متأثر از مفاهیم فلاسفه، و ناخشنود از کلام دانسته‌اند اغراق آمیز خوانده است.

۴. فخرالدین الرازی، اعتقادات فرق المسلمین و المشرکین، تحقیق طه عبدالروؤف سعد و مصطفی الهواری (قاهره

تفکر ابوالحسین بصری خاصه از اواخر قرن ششم به بعد در میان امامیه نیز رواج یافت. با این حال به رغم نقل قول‌هایی پراکنده از آثار گمشده ابوالحسین بصری در کتاب‌های متأخر امامی، باید با احتیاط در بازسازی افکار او از نقل قول‌های امامیان بهره گرفت،^۱ خاصه به دلیل تأثیر فخر رازی که تألیفاتش به جد مورد توجه شیعیان بوده است. ویژگی کلام رازی این است که او گاهی مفاهیم کلامی ابوالحسین بصری را با تعبیر و تفسیری خاص در حمایت از نظرات اشعری به کار برده است. دیگر آنکه متأثر از سنت فلسفی، رازی همچنین گاهی اصطلاحات فلسفی را برای بیان نظراتش به کار برده که مستقیماً مبتنی بر دیدگاه‌های ابوالحسین بصری است.

تفکر ابوالحسین بصری تأثیر کمتری بر زیدیه داشته است و تنها زیدیان معدودی چون امام المؤید بالله یحیی بن حمزه اندیشه‌های او را پذیرفته‌اند.^۲ با این حال آنها با تفکر

۱. به عنوان مثال بنگرید به: سدید الدین محمود بن علی الحمصی الرازی، *المقتد من التقلید و المرشد الی التوحید*، دو جلد، با مقدمه محمد هادی بوسفی غروی (قم ۱۹۹۱/۱۴۱۲) که به کتاب تصفح الأدله ابوالحسین بصری (ج ۱، ص ۶۳) و اثر دیگرش، کتاب الفجر (ج ۱، ص ۲۰۳) اشاره کرده و از کتاب اخیر نقلی نیز آورده است (ج ۱، ص ۵۰۵-۵۰۴). همچنین بنگرید به: *المقتد*، ج ۱، ص ۳۲۴ به بعد، ۳۲۷، ۴۳۴، ج ۲، ص ۵، ۲۴، ۸۷، ۱۰۵-۱۰۶، ۱۴۴، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۸۲-۲۸۳، ۳۳۹-۳۴۱ که سدید الدین رازی از نگاه‌های ابوالحسین بصری بدون ذکر عناوین آنها نقل قول کرده است. حمصی همچنین از رساله ابوالحسین بصری در مسئله کرامات (*المقتد*، ج ۱، ص ۴۰۱) نقل قولی آورده است. برای بحثی از منابع سدید الدین رازی همچنین بنگرید به:

M. Cook, *Commanding the Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought* (Cambridge 2000), pp.219-221. (این کتاب به فارسی ترجمه شده است.)

کتاب دیگری از عالمی امامی که ظاهراً در آغاز قرن هفتم / سیزدهم تألیف شده و به وضوح متأثر از حمصی است، اثر مجهول المؤلف خلاصه النظر است که در یک نسخه خطی (کتابخانه ملی پاریس، شماره ۱۲۵۲) باقی مانده است. متن تصحیح شده این نسخه به کوشش همین قلم و با همکاری حسن انصاری قمی منتشر شده است. بنگرید به: خلاصه النظر، از مؤلفی شیعی و معتزلی (زنده در قرن ششم و اوائل قرن هفتم)، تحقیق و مقدمه زاینه اشمتیکه و حسن انصاری (تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران ۱۳۸۵ش).

۲. نسخه خطی شرقی به شماره ۲۵۸۷ در کتابخانه لیدن حاوی بخش مجهول المؤلفی از کتابی کلامی از زیدیه با عنوان الشامل لحقائق الأدلة العقلية و وصول المسائل الدینیة است. مایکل کوک در تک نگاری‌اش در باب امر به معروف و نهی از منکر (کمبریج ۲۰۰۰)، ص ۲۱۸، پانویس ۱۱۵ متذکر شده که این بخش در حقیقت بخش اخیر و پایانی کتاب الشامل لحقائق الأدلة و اصول المسائل الدینیة (بر اساس عنوان این کتاب که از سوی عبدالله محمد الحبشی ارایه شده است، مصادر الفكر الاسلامی فی الیمن، صیدون - بیروت ۱۹۸۸، ص ۶۳۰، شماره ۳۱ و احمد حسینی، مؤلفات الزیدیه، قم ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۱۲۲، شماره ۱۸۴۸) است. از کتاب الشامل، نسخه‌های خطی دیگری در کتابخانه‌های یمن موجود است. بنگرید به: عبدالسلام بن عباس الوجیه، مصادر التراث فی المکتبات الخاصة فی الیمن (صنعا، ۲۰۰۲/۱۴۲۲)، ج ۱، ص ۲۵۶، ۴۷۷، ج ۲، ص ۱۱۷. بخش دوم کتاب تمهید فی مسائل العدل و التوحید در کتابخانه عبدالله بن محمد بن حسین غمضان موجود است. بنگرید به: عبدالله محمد الحبشی، فهرس مخطوطات بعض المکتبات الخاصة فی الیمن (لندن ۱۹۹۴)، ص ۲۵۶. دیگر مؤلف زیدی

او آشنا بوده و نسخه‌های چندی از تألیفات هواداران او را استنساخ کرده‌اند.^۱ بخش‌هایی از این کتاب‌ها در یمن باقی مانده که تا کنون مهم‌ترین منابع آگاهی ما از عقاید کلامی ابوالحسین بصری را تشکیل داده‌اند. به ویژه باید از بخش‌های باقی مانده از کتاب المعتمد فی اصول الدین و اثر کوتاه، اما کامل الفائق فی اصول الدین تألیف پیرو ابوالحسین بصری، رکن الدین محمود بن ملاحمی خوارزمی (متوفای ۵۳۶/۱۱۴۱) یاد کرد که نسخه‌های خطی آنها در کتابخانه جامع کبیر صنعاء یافت شده است.^۲

همچنین باید از اثر مختصری در اصول دین تألیف جار الله زمخشری (متوفای ۵۳۸/۱۱۴۴) یاد کرد که به روشنی تحت تأثیر ابن ملاحمی بوده و اثرش المنهاج فی اصول الدین در قالب سه نسخه خطی در یمن باقی مانده است.^۳ با این حال در یمن (یا هیچ

که با کتاب ابوالحسین بصری آشنا بوده و او را ستوده، ابوالقاسم بستی (اواخر قرن چهارم / دهم و اوایل قرن پنجم / یازدهم) است. بنگرید به کتاب وی البعث عن أدلة التكفير و التفسیق، تحقیق ویلفرد مادلونگ و زابینه اشمیتکه (تهران ۱۳۸۲ ش/۲۰۰۳).

۱. برای آراء ابوالحسین بصری مورد اشاره و ارجاع مؤلف زیدی، عبدالله بن زید المنسی (متوفای ۶۶۷/۱۱۲۶) در کتاب المحجة البيضاء (تألیف شده در ۱۲۴۲/۶۴۰) که از آن دست کم دو نسخه خطی (مونبخ، گلاس، ۱۴۸ و مکتبه آل الوزير صنعاء) باقی مانده است، بنگرید به: الحبشی، فهوس، ص ۴۸؛ عبدالسلام بن عباس الوجیه، مصادر التراث، ج ۲، ص ۳۸۵ و قاسم بن احمد محلی (حدود قرن هشتم / چهاردهم) در تعلیق علی شرح الامام المشهور بمانکدیم (نسخه خطی میلان آمبروزیانا F291) قرار گرفته است.

۲. ابن ملاحمی، المعتمد فی اصول الدین (ویلفرد مادلونگ و مارتین مکدرموت بخش‌های موجود از این کتاب را منتشر کرده‌اند: لندن ۱۹۹۱)؛ همو، الفائق فی اصول الدین، نسخه خطی صنعاء، جامع کبیر، علم کلام، شماره ۵۳. تصحیحی از متن اخیر را ویلفرد مادلونگ و مارتین مکدرموت به زودی منتشر خواهند کرد. خارج از یمن، متون مهم دیگری از پیروان بعدی ابوالحسین بصری باقی مانده است؛ چون الکامل فی الاستقصاء فیما بلغنا من کلام القدماء تألیف تقی الدین البحرانی (یا النجرانی) که جز اسم چیز دیگری از او نمی‌دانیم و تألیفی نظام‌مند از عقاید بهشمیه و ابوالحسین بصری است. الکامل بین ۱۱۴۱/۵۳۶ و ۱۲۷۶/۶۷۵ تألیف شده و در یک نسخه خطی منحصر به فرد (لیدن، نسخه‌های شرقی، شماره ۴۸۷) باقی مانده است. آخرین مالک این نسخه لوینوس وارنر (Levinus Warner) (۱۶۱۹-۱۶۶۵) ساکن استانبول بوده است (این اطلاع را مرهون لطف یان یوست ویتکام (Jan Just Witkam) هشتم)؛ تقی الدین البحرانی (یا النجرانی)؛ الکامل فی الاستقصاء فیما بلغنا من کلام القدماء، تحقیق السید محمد الشاهد (قاهره ۱۹۹۹/۱۴۲۰). اخیراً اثر دیگر ابن ملاحمی، تحفة المتکلمین فی الرد علی الفلاسفة که گمان بود از بین رفته توسط محقق ایرانی حسن انصاری قمی در هند یافت شده است. بنگرید به: حسن انصاری قمی، کتابی تازه‌یاب در نقد فلسفه: پیدا شدن کتاب تحفة المتکلمین ابن ملاحمی، نشر دانش، سال هجدهم، شماره سوم (۲۰۰۱)، ص ۳۱-۳۲. درباره محل نگهداری فعلی نسخه بنگرید به: محمد کاظم رحمتی، نگاهی به مکتب متأخر معتزله، هفت آسمان، سال سوم، شماره ۱۰-۹ (بهار، تابستان ۲۰۰۱/۱۳۸۰)، ص ۸۷، پانویس ۴.

۳. زابینه اشمیتکه، تصحیح مجددی از المنهاج فی اصول الدین زمخشری، معارف، سال بیستم، شماره سوم (۱۳۸۲ ش / ۲۰۰۴)، ص ۱۰۷-۱۴۸.

جای دیگری از عالم اسلامی) هیچ یک از تألیفات کلامی ابوالحسین بصری یافت نشده است؛ حتی به نوشته‌هایی از معاصران مخالف او دست نیافته‌ایم که بتواند از آنچه بین طرفداران بهشمیه از یک سو و پیروان او از سوی دیگر بوده، پرده بردارد.

* * *

بر اساس مطالعات اولیه و گفته‌های محققانی چون بوریسف، بن شمای و دیوید اسکندر دربارهٔ قطعات متون معتزلی در ضمن مجموعه فرکوپیج، به وضوح مشخص شده است که قرائیم تقریباً به صورت انحصاری تحت تأثیر تفکر بهشمیه بوده‌اند و عموماً عالمان قرائیم به استنساخ آثار کلامی بهمشیه همت می‌گماشته‌اند. پیش از این هیچ شواهدی در این باب که قرائیم با تألیفات و تفکر ابوالحسین بصری آشنا بوده‌اند، به دست نیامده بود.

اخیراً شماری از متون به دست آمده‌ای که نشان می‌دهد قرائیم با تفکر و تألیفات ابوالحسین بصری آشنا بوده‌اند، در مجموعه آبراهام فرکوپیج در سن پترزبورگ (سه بخش مطول از مفصل‌ترین اثر کلامی ابوالحسین بصری، یعنی کتاب تصفح الادلة که یک قرائیمی معتزلی آن را استنساخ کرده)، کشف شده است. همچنین بخش‌های مهمی از ردیه کلامی بر برهان وجود خدا ابوالحسین بصری به دست آمده است.^۱

هم قطاران و هم عصران ابوالحسین بصری به دلیل انتقاداش از تعالیم متداول معتزله، از او بی‌زاری جستند. دو نسل پس از ابوالحسین بصری، حاکم جُشمی (متوفای ۱۱۰۱/۴۹۴) ادامه‌دهندهٔ کتاب طبقات المعتزلة عبدالجبار، گزارش داده که ابوالحسین بصری به دلیل اشتغالش به فلسفه و به خاطر به‌کارگیری استدلال‌هایی که هم قطاران معتزلی آنها را نادرست می‌دانسته‌اند، خود را در معرض بی‌حرمتی قرار داده‌است.^۲ با این

۱. در زمستان ۲۰۰۲-۲۰۰۳ ویلفرد مادلونگ و نگارنده هر دو به همراه یک گروه پژوهشی در مؤسسه تحقیقات عالی دانشگاه عبری بیت المقدس حضور داشته‌ایم. در حالی که در باب مسائل دیگری به تحقیق مشغول بودیم، فرصتی پیش آمد تا منابع غنی مجموعه فرکوپیج، نسخه‌های یهودی - عربی‌ای را که میکروفیلم‌های آن در مرکز ملی یهود و کتابخانه دانشگاه (JNUL = Jewish National and University Library) موجود است، مورد بررسی قرار دهیم. با یاری و همکاری دیوید اسکندر توانستیم اکثر متون وصف شده در این مقاله را در بین آنها بیابیم. در آگوست ۲۰۰۳ نگارنده نسخه‌های عربی موجود در مجموعه فرکوپیج در کتابخانه ملی روسیه در سن پترزبورگ را که با حروف عربی کتابت شده‌اند بررسی کرد که میکروفیلمی از آنها در مرکز ملی یهود و کتابخانهٔ دانشگاه موجود نبود.

۲. ابن المرتضی، طبقات المعتزلة، تحقیق سوسنه دیولد والزر (ویسپادن ۱۹۶۱)، ص ۱۱۹.

حال، منابع متأخر مطالبی درباره نکات خاصی در نقد ابوالحسین بصری که چنین واکنش تندی را برانگیخت، ارائه نمی دهند. ردیه جدلی در باب برهان وجود خدا از ابوالحسین بصری که بخشی از آن در نسخه‌ای از مجموعه فرکوچ باقی مانده است، پرتوی تازه بر این مناظرات کهن می افکند.^۱ از مؤلف این رساله که با حروف عبری کتابت شده و عنوان آن دانسته نیست، در متن رساله یادی نشده است، اما به اطمینان می توان این فرد را یوسف البصیر دانست. البصیر که خود حامی پرشور عقاید کلامی بهشمیه بود، از استدلال سنتی معتزله در باب وجود خدا، به عنوان خالق جهان، بر ضد انتقاد ابوالحسین بصری دفاع کرده و ضمن رد استدلال بصری تاکید کرده که این برهان پوچ و بی ثمر است.^۲

با این حال یوسف البصیر به روشنی نبردی شکست خورده قرائیم را بر ضد عقیده ابوالحسین بصری دنبال می کرده است. از شواهد این ادعا، وجود سه قطعه از مفصل ترین اثر بصری در کلام، کتاب تصفح الادلة است که در مجموعه فرکوچ یافت شده است. دو قطعه از این مجموعه بدون شناخت آن توسط بوریسف معرفی شده اند.^۳

۱. فرکوچ (۲) (Yevr-Arab. I 3118) نگارنده و ویلفرد مادلونگ تصحیح انتقادی از بخش های موجود این رساله را آماده کرده اند که به زودی منتشر خواهد شد.

۲. نقش مهم ابوالحسین بصری در انتقاد از دلائل کهن کلامی نظرش در باب أعراض و برهان، مبتنی بر نظریه ای است که در سنت تحقیقی به «استدلال علی الشاهد بالغائب» شهرت یافته است. هربرت دیویدسون در بررسی خود با عنوان براهین قدم عالم و وجود خدا در سنت میانه فلسفه اسلامی و یهودی (آکسفورد، ۱۹۸۷) از عقیده ابوالحسین بصری آگاه نبوده و تحولات انتقادی از سوی وی را به متکلمان متأخر اشعری، یعنی جوینی و فخر رازی نسبت داده است.

Herbert A. Davidson, *Proofs for Eternity, Creation and Existence of God in Medieval Islamic and Jewish Philosophy*, (Oxford 1987).

همچنین بنگرید به:

Wilferd Madelung, Abu I-Husayn al-Basri's Proof of the Existence of God, in: *Arabic Philosophy for the Many to the One. Essays in Celebration of Richard M. Frank*, Ed. James Montgomery (Leuven 2006), pp.273-280.

3. A Ya Borisov. The Mutazilite Manuscripts of the State Public Library in Leningrad, [Russian] *Biblioteka Vostoka* 8-9 (1935), pp.85-86 no.5 (II Firk. Yevr.-Arab. I 4814), pp.94-95 no.13 which is now II Firk. Arab. 103).

ویلفرد مادلونگ و نگارنده تصحیح انتقادی بخش های موجود از تصفح الادلة را با این مشخصات منتشر کرده ایم:

Abu I-Husayn al-Basri: Tasaffuh al-adilla. The extant parts, introduced and edited by Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke, Wiesbaden, 2006.

فرکوچ (۲): نسخه‌های عربی ۶۵۵ با حروف عربی کتابت شده و مشتمل بر ۷۱ برگ است که در هر صفحه، ۱۴ تا ۱۶ سطر کتابت شده است. در صفحه عنوان این قطعه چنین آمده است: «الجزء الثالث من کتاب تصفح الادلة تصنیف الشیخ ابی الحسین البصری رحمه الله» و نوشته که موقوفه زاهدانه یاشار، فرزند بزرگوار (الفضل) التستری و نوادگان او است و هر که این نسخه را بفروشد یا از وضعیت وقف خارج کند، مورد لعن خواهد بود. زیر عنوان پایان نسخه، ترجمه دقیق و خوانایی از عنوان نسخه به عبری آمده است. شخصی که در اینجا از او یاد شده، احتمالاً سهل بن فضل تستری، قرائیمی مشهور و متکلم برجسته نیمه دوم قرن پنجم / یازدهم است که ظاهراً به اندیشه ابوالحسین بصری علاقه‌مند بوده است. این را می‌توان فرض کرد که این نسخه را در روزگار حیات او کتابت کرده‌اند. دیدگاه‌های کلامی تستری تا به حال به تفصیل مورد بررسی قرار نگرفته است. با این حال می‌توان گفت که وی در بررسی انتقادی مابعدالطبیعه ارسطو (التحریر لکتاب ارسطو فی مابعدالطبیعه) که منتخباتی از آن به صورت خطی در کتابخانه بریتیش میوزیوم^۱ و مجموعه فرکوچ^۲ باقی مانده، از عقیده معتزله در باب توحید و عدل و این‌که خداوند فاعل مختار است و این‌که حدوث زمانی عالم به نفع این تئوری ارسطوست که خداوند علت موجه عالم غیر مُحدَث است، دفاع کرده. همچنین برخلاف دیدگاه ارسطو در تفکیک وجود و ماهیت، او به تفصیل استدلال کرده که ماهیت و وجود قابل تفکیک نیستند و وجود زائد بر ماهیت نیست. تفکیک تستری بازتاب‌دهنده مفاهیم و اصطلاحات مکتب ابوالحسین بصری - نه مکتب بهشیمان - است. این نسخه مشتمل بر اوراقی تک‌برگی است (برگ‌های ۲۵، ۳۶، ۶۱، ۶۲، ۶۳)؛ برگ‌های دوبرگی (برگ‌های ۳۴-۳۵، ۴۵-۴۶) و مجموعه‌های شش‌برگی (برگ‌های ۵۲-۴۷) و هشت‌برگی (برگ‌های ۸-۱، ۱۶-۹، ۲۴-۱۷، ۳۳-۲۶، ۴۴-۳۷، ۶۰-۵۳، ۷۱-۶۴) است و در هفت مورد عنوانی برای بحث آمده که بر این دلالت دارد که موضوعات مورد بحث این قطعات اساساً متعلق به بحث صفات علم و قدرت خداوند است. گسست‌ها و افتادگی‌های متن و رئوس مطالب ذکر شده در این قطعات به ترتیب زیر است:

1. Or.2572, ff.20-67; see G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, Part 3, London 1915, pp.199-202, no.896.

2. II Firk. Arab. 630, ff.8b-12b.

- باب فی حکایة مذهب شیخنا ابی هذیل فی العلم
 باب الدلالة علی ان الله عزوجل لم یزل قادرا
 باب الدلالة علی ان الله عزوجل عالم حی فیما لم یزل
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۸.
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۱۶.
 باب فی ان العالم لذاته لایجوز ان یعلم بعلم محدث
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۲۴.
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۲۵.
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۳۰.
 باب القول بان الله عزوجل قادر علی القبیح
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۳۵.
 باب القول فی ان الله عزوجل عالم بکل معلوم
 باب الدلالة علی ان الله عزوجل قادر علی کل جنس من المقدورات و من کل جنس
 علی ما لانهایة
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۴۴.
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۴۶.
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۵۲.
 باب القول فی وصف القدیم عزوجل بالقدرة علی مقدور غیره
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۶۰.
 باب القول فی ان الله عزوجل قادر علی ما علم انه لا یفعله و علی ما اخبر انه لا یفعله
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۶۱.
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۶۲.
 گسست در تداوم مطلب پس از برگ ۶۳.
 قطعات این بخش را که می‌تواند یک متن پیوسته و متوالی را تشکیل دهد، می‌توان
 این‌گونه منظم کرد: برگ‌های ۶۱، ۶۰-۵۳، ۶۲ و برگ‌های ۳۵-۳۱، ۱۶-۹، ۲۵، ۷۱-۶۴ و
 برگ‌های ۱-۸، ۶۳ب، ۶۳الف، ۳۶، ۴۴-۳۷، ۴۶-۴۵، ۳۰-۲۶.
 فرکویج (Yevr.-Arab. I 4814) به حروف عبری کتابت شده و مشتمل بر ۷۱ برگ است

(ابعاد ۱۴۱۸ سانتی متر) و تعداد سطور در هر صفحه ۱۸ سطر است. بخشی از نسخه مشتمل بر برگ‌های تک‌برگی است (برگ‌های ۱، ۱۰، ۳۹)، بخشی مشتمل بر برگ‌های هشت برگی یا ده برگی است (برگ‌های ۲-۹ (هشت برگی)، برگ‌های ۱۱-۲۰ (ده برگی)، برگ‌های ۲۱-۲۸ (هشت برگی)، برگ‌های ۳۰-۳۷ (هشت برگی)، برگ‌های ۳۸-۴۷ (ده برگی)، برگ‌های ۴۸-۵۵ (هشت برگی)، برگ‌های ۵۶-۶۳ (هشت برگی)، برگ‌های ۶۴-۷۱ (هشت برگی). در این قطعه هیچ بحثی دارای عنوان نیست، افتادگی و گسست متن در پایان هر برگ تقریباً مشهود است، یعنی برگ‌های ۹، ۲۰، ۲۹، ۳۷، ۴۷، ۵۵، ۶۳. قطعات این قسمت را که یک متن پیوسته را تشکیل می‌دهد، می‌توان چنین منظم کرد: برگ‌های ۱۱-۲۰، ۳۸-۴۷ و برگ‌های ۱-۹، ۱۰، ۱۱، ۲۹، ۳۷-۵۶.

فرکوچ (۲). عربی ۱۰۳ که با حروف عربی و با خطی متفاوت از نسخه فرکوچ (۲) عربی ۶۵۵ کتابت شده است. این قطعه مشتمل بر ۱۴۷ برگ است (در ابعاد ۱۲×۹ و ۱۶ سانتی متر)، تعداد سطور در هر صفحه بین ۱۷ تا ۱۹ سطر است. دوازده بحث از آن دارای عنوان است. نسخه به شدت آسیب دیده و عملاً هیچ یک از برگ‌ها به دلیل آسیب دیدگی حواشی در اثر کرم خوردگی شدید به صورت کامل باقی نمانده است. در دهه ۱۹۸۰ این نسخه تحت شرایط خاص نگهداری قرار گرفته با این حال مشخص شده است که خواندن نسخه باعث آسیب زدن به آن خواهد شد. این نسخه مشتمل بر بخش‌های تک برگی (برگ‌های ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۴۴، ۶۶، ۶۷، ۹۱، ۹۲، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۲۳، ۱۳۶، ۱۳۷)، دو برگی (برگ‌های ۱۰-۹)، همچنین شش برگی (برگ‌های ۸-۱، ۴۳-۳۸)، هشت برگی (برگ‌های ۹۳-۱۰۰)، ده برگی برگ‌های ۴۶-۵۵، ۵۶-۶۵، ۶۸-۷۸ [که برگ‌های مجزا نیز همراه آن است]، ۱۰۱-۱۱۰، ۱۱۳-۱۲۲، ۱۳۸-۱۴۷) و دوازده برگ‌های ۲۲-۱۱، ۳۴-۲۳، ۹۰-۷۹، ۱۳۵-۱۲۴) است. همانند قطعات دو نسخه دیگر، در پایان بخش‌های مرتبط با یکدیگر نسخه نیز در ادامه، افتادگی و گسست وجود دارد و در هیچ موردی ادامه متن تا آنجا که وضعیت دشوار فعلی نسخه اجازه بررسی می‌دهد، نیامده است. نسخه احتمالاً برای نویسنده مشهور قرائیمی قرن پنجم قمری، ابوالحسن علی بن سلیمان مقدسی که به علاوه آثار دیگرش، شرحی بر سفر پیدایش نگاشته، کتابت شده است. وی روابط نزدیکی با خاندان تستری داشته است.^۱ دست‌نگاشته فرکوچ (۲)

1. Solomon Leon Skoss, *The Arabic Commentary of Ali ben Suleiman the Karaite on the Book of*

عربی ۱۰۳ بسیار شبیه قطعه فرکویج (۲) عربی ۱۱۱ است که در انجام آن نام علی بن سلیمان آمده است.^۱ دیگر آنکه این دست نوشته در برگ‌های کوچک، کتابت شده که مشخصه علی بن سلیمان است.

اغلب بخش‌های تصفح الادلة موجود در نسخه فرکویج (۲) (Yevr.-Arab. I 4814) در نسخه فرکویج (۲) عربی ۱۰۳ نیز موجود است. عموم نواقص فرکویج (۲) (Yevr.-Arab. I 4814) با مطالبی که در فرکویج (۲) عربی ۱۰۳ آمده قابل تکمیل بود. تفاوت اندک بین عبارات‌های دو نسخه خطی، متضمن این نکته است که آنها با تفاوت اندکی تحریرهایی از یک متن هستند. فرکویج (۲) عربی ۱۰۳ همچنین اضافاتی دارد که بدیلی در نسخه فرکویج (۲) (Yevr.-Arab. I 4814) ندارد.

فرکویج (۲) (عربی)	۱۰۳ فرکویج (۲) (Yevr.-Arab. I 4814)
48-53b:7	32b:1-36a (36a preceded by 36b)
30-37	39b:2-45b:12
22a:7-28	46a-50b:10
11-17a	51a:15-55b
38-47	56b:40-63a:11
64-71	84b:16-89a:15
1-10	123b:13-130b:18
56-62b:11	131b:5-135b

تنها در یک مورد عبارتی بین فرکویج (۲) عربی ۱۰۳ با فرکویج (۲) (Yevr.-Arab. I 4814) و فرکویج عربی ۶۵۵ مشترک است. فرکویج عربی ۱۰۳، برگ ۱۰۰ ب برابر با پایان سطر دوازدهم برگ، همان عبارت آمده در فرکویج (۲) عربی ۶۵۵، برگ ۱ ب را دارد.

Genesis. Edited from Unique Manuscripts and Provided With Critical Notes and an Introduction, Philadelphia, 1928.

علاوه بر این کتاب، علی بن سلیمان نسخه‌های معتزلی متعددی را کتابت کرده و خود شروع متعددی بر نگاشته‌های اولیه معتزلیان تالیف کرده است. بنگرید به:

A. Ya. Borisov, The time and place of the life of the Karaite author Ali b. Sulayman, [Russian], *Palestinskij Sbornik* 9 (1962), pp. 109-114.

۱. بنگرید به زاینه اشمنیکه، نسخه‌ای کهن از کتاب الذخیره شریف مرتضی (تاریخ کتابت ۴۷۲ق)، معارف، دوره بیستم، شماره ۲ (مرداد، آبان ۱۳۸۲/۲۰۰۳)، ص ۶۹-۸۴.

گسست در تداوم متن و رئوس مطالب ذکر شده در فرکویج (۲) عربی ۱۰۳ به قرار زیر است:

گسست در تداوم متن پس از برگ ۸.

باب فی [...] الباقي هو المستمر [...]

باب الكلام فی المائة

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۰.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۲۲.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۳۴.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۳۵.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۳۶.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۳۷.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۴۳.

باب فی ذکر شبههم [...]

گسست در تداوم متن پس از برگ ۵۵.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۶۵.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۶۶.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۶۷.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۷۸.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۹۰.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۹۲.

باب فی حکایة مذهب شیخنا ابی الہذیل فی العلم

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۰۰.

باب فی ذکر ما احتج به مثبتوا الاحوال

باب فی شبه الناقین للاحوال

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۱۰.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۱۱.

باب فی تعلیل کونه عزوجل قادرا [عالما] حیا

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۱۲.

باب فی تعلیل گونه موجودا قدیما [و باقی] و مدرکا

باب فی انه عزوجل یتستحق گونه عالما قادرا حیا لذاته لا لمعانی

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۲۲.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۲۳.

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۳۵.

باب فی الدلالة علی انه عزوجل استحق صفاته لا لمعانی معدومة

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۳۶.

باب فی الدلالة علی ان القدیم عزوجل لا یجوز ان یکون قادرا عالما حیا بمعان محدثة

گسست در تداوم متن پس از برگ ۱۳۷.

باب الدلالة علی ان الله عزوجل قادر عالم حی لا لمعان قدیمة

* * *

بخش‌های موجود از نقل قول‌های ابن ملاحمی از کتاب تصفح الادلة ابوالحسین بصری در کتاب المعتمد فی اصول الدین که وی با نیت و قصد اختصار و تکمیل و روزآمد کردن، آنها را از کتاب تصفح الادلة نقل کرده،^۱ فصلی دارد که نظیر آن فصل در تصفح الادلة به صورت کامل در فرکوچ (۲) عربی ۶۵۵ آمده است. این بحث موضوع قدرت خداوند بر آنچه نسبت به انجام نشدن آن علم دارد و بر آنچه به انجام نشدن آن خبر داده، می‌پردازد (باب فی انه تعالی قادر علی ما علم انه لا یفعله و علی ما اخبر انه لا یفعله).^۲ ابن ملاحمی در مقدمه خود بر المعتمد بیان می‌دارد که او برخی از استدلال‌ها و برهان‌های ابوالحسین بصری را که غیر ضروری یا ضعیف و زائد بوده، حذف کرده و استدلال‌هایی از خود آورده است و هرگاه با نظرات ابوالحسین بصری مخالف بوده، به آن اشاره کرده است.^۳ مقایسه دقیق دو تحریر این فصل در تصفح الادلة و المعتمد به ما اجازه می‌دهد که تصور دقیق‌تری از شیوه ابن ملاحمی در تحقق‌نیتش در تحریر تصفح به دست آوریم. فزون‌تر آنکه مقایسه دو متن نشان می‌دهد که تا چه حد تحریر تصفح در اختیار ناسخ قرائمی بوده و نسبت به تحریر کتابی که ابن ملاحمی در اختیار داشته،

۱. ابن الملاحمی، المعتمد، مقدمه، ص ۱۱۱.

۲. فرکوچ (۲)، عربی ۶۵۵، برگ‌های ۶۱، ۵۹-۵۳؛ ابن الملاحمی، المعتمد، ص ۶۰۷، ۵۹۹.

۳. ابن الملاحمی، المعتمد، ص ۵.

تا چه حد تفاوت داشته است.^۱

از خلال مقایسه دو تحریر (بنگرید به ضمیمه) این نکته آشکار می‌گردد که فصل‌بندی تصفح الأدله و المعتمد یکی است و در حقیقت مشابه هر کدام از بندهای متن تصفح، در المعتمد آمده است. در دو عبارت متوالی، ابن ملاحمی به صراحت بیان می‌دارد که او مستقیماً از تصفح نقل قول می‌کند؛ نخست در پاراگراف ۱۴ الف (قال الشيخ ابوالحسین رحمه الله) و بار دیگر در بند ۱۵ الف (قال الشيخ ابوالحسین). اگر در حقیقت، ابن ملاحمی عبارت بصری را کلمه به کلمه و بدون دخل و تصرف نقل کرده باشد مقایسه نقل قول‌هایش با عبارت مربوط در نسخه قرائیمی تصفح (بندهای ۱۴ ب، ۱۵ ب) نشان می‌دهد که دو تحریر در متن و یا حجم تفاوت نداشته‌اند. با این حال تفاوت‌های متعدد نحوی و گاهی استفاده از کلمات بدیل و معادل را می‌توان دید؛ این تفاوت‌ها متضمن آن است که تحریر قرائیمی تصفح اندکی از تحریر نسخه ابن ملاحمی تفاوت داشته است. این مطلب همچنین با این حقیقت تأیید می‌شود که شماری از عبارات این فصل را ابن ملاحمی ظاهراً از خود متن تصفح بدون تغییری در متن، حجم و ساختار برگرفته است، هر چند او از تصریح به این‌که در اینجا نقل قول مستقیم کرده، اجتناب نموده است. دیگر آنکه اغلاط نحوی و کاربرد کلمات بدیل را می‌توان در این بندها دید: (19, 17b, 17, 15d, 12a, 11e, 11d, 10, 9c, 9b, 9a, 6, 2, 1).

دیگر بندهای متن ابن ملاحمی به نحو جدی از متن تصفح متفاوت است؛ وی در این بندها از شمار استدلال‌های ابوالحسین بصری کاسته و با استدلال‌هایی از خودش جایگزین کرده است. این موارد در بند هفتم آمده است. در این بند ابوالحسین بصری به تفصیل بر ضد این دیدگاه مخالفان که علم، علت ضروری متعلق خود است، استدلال کرده: (بأن العلم موجب معلومه). عبارت مقدماتی‌ای که در آن دیدگاه مخالف بیان شده و به آن پاسخ داده شده (بند ۷ الف) هنوز همانندی دارد که باز نشانگر تفاوت‌های دو

۱. در فرکویج (۲) شاهدهی هست که ابوالحسین بصری خود بیش از یک تحریر از این کتاب تألیف کرده است. مؤلف (Yevr. - Arab I 8113) رساله جدلی که احتمالاً یوسف البصیر است می‌نویسد: که ابوالحسین بصری زمانی در این مسائل تردید کرد و کتابی را با عنوان بررسی براهین (تصفح الأدلة) تألیف کرد و چون الاهدان‌های متکلم او را متهم کردند که کافر است، به آنها پاسخ داد که مطلبی از آن به دستم رسیده است... بر اساس نوشته‌های ابن ملاحمی می‌دانیم که ابوالحسین به تدوین تصفح الأدلة تا پایان عمر خود اشتغال داشته و متن را کامل نیز نکرده است. بنگرید به: ابن الملاحمی، المعتمد، ص ۵.

متنی است که پیش‌تر ذکر شد. با این همه در باب عبارات‌های همانند، استدلال‌های بعدی تصفح، در المعتمد ابن ملاحمی بدیلی ندارد (بندهای (7b-g)). ابن ملاحمی تنها چهار استدلال پایانی تصفح را آورده (7m, 7k, 7i, 7h) در حالی که به بسط تحریرهای ابوالحسین پرداخته و استدلال‌هایی از خود بر آن افزوده است (بند ۷۱) که بدیلی در تصفح ندارد. ابن ملاحمی این قسمت را با این گفته تصحیحی پایان داده که ابوالحسین استدلال‌های متعددی در تصفح آورده و آنچه وی ذکر کرده واضح‌ترین آن استدلال‌هاست (بند (7m)).

در دیگر عبارات، ابن ملاحمی، استدلال‌های ابوالحسین بصری را تلخیص کرده و در بندهای 17b, 17a, 16, 15c, 11c, 11a عبارات‌های اندکی را حذف کرده و در بندهای 18b-c, 13b-d, 12b-c, 8b حذف‌های بیشتری را انجام داده است. در جاهای دیگری به عنوان مثال بندهای (3-5, 9d, 11b, 12b, 13a, 13c, 16, 18a) شیوه استدلال تصفح و المعتمد شبیه به هم است. اما تفاوت‌های دو تحریر با مواردی که در عبارات‌های قبلی نقل شده بارزتر است. تفاوت چشمگیر دو تحریر متضمن آن است که ابن ملاحمی در این عبارات‌ها استدلال‌های خود را بیان کرده است.^۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. به دلایل فنی از چاپ پیوست‌های این مقاله که حاوی نص عربی بخش‌های موردنظر در مجموعه فرکوچ است صرف‌نظر کردیم. هفت آسمان